

על סימביוזה יהודית-ערבית

שלמה דב גויטיין

טוריה הם מופיעים בקשר עם ישראל: במלחמת קרקר, בשנת 854 לפני הספירה הרגילה, נלחמו בפולש האשורי, שכם אחד אחאב, מלך ישראל, בראש 10,000 רגלים רכבי ברזל, וגנדב, "מלך הערבים", בראש אלף רוכבי גמלים. מאורע זה לא נזכר בתנ"ך, כשם שלא סופר בו שהובאו שבטים ערביים להר אפרים ע"י מלך אשור על מנת להתישב בו לאחר גלות שומרון. אך החל במלחמותיהם של אחרוני מלכי יהודה בפושטים הערביים, בהתנגשותו של נחמיה בגשמו או גשם מלך הערביים, ובקשרי ידידות או איבה של הערביים הנבטיים עם מדינת החשמונאים לא מש עוד זכרם של הערביים מספרותנו העתיקה; והערבים הללו שעמדו עלינו בחטאותינו הם נושא למאות ידיעות והערות במקורות התלמודיים. ואולם לגבי הענין שאנו מבקשים לדון בו הרי אין כל אלה "פרי-היסטוריה". אמנם סופרים ערביים מודרניים הכניסו גם את המזרח העתיק אל תוך חוג ההיסטוריה הערבית, ופרופסור פ. חיתי (הלבנוני המכהן באוניברסיטה של פרינסטון שבארצות הברית), בעדותו לפני הוועדה האנגלו-אמריקנית, תאר את "שהותם" של היהודים בארץ-ישראל כתקופת מעבר קצרה בתוך עלילה היסטורית שהיתה בעיקרה ערבית — טענה שזכינו לשמעה שוב בימים אלה מפי הלבנוני כמיל שמעון בירושלם. אך לגבי התודעה הממשית של שני העמים אין יחסיהם ההדדיים מתחילים אלא משעת התהוות האסלאם והכיבושים הערביים שבאו בעקבותיה. עד כמה שיש להסיק איפוא משהו מן היסטוריה בכלל, הרי עלינו להצטמצם בעיקרו בתקופה הערבית האסלאמית.

אידייליה יהודית-ערבית

בנוגע להערכתה של תקופה ארוכה זו אנו מוצאים תמורה גדולה בהשקפותיהם של ההיסטוריונים שלנו. במאה הקודמת, כשהונח היסוד לאותה תמונה של תולדות ישראל, שבלא יודעים עדיין משפיעה על כל אחד מאתנו, נהגו להקביל את הקנאות החשוכה של הכנסייה הקתולית כנגד הרוח הליברלית הסובלנית של האסלאם, את אכזריות הרדיפות בארצות הנוצריות לעומת

הביולוגיה מגדירה את המושג סימביוזה כ"חיים יחדיו", של שני אורגניזמים באופן ששניהם מפיקים תועלת מצמידותם, בחינת זה נהנה וזה לא חסר. רק גבול צר מפריד בין סימביוזה מבוררכת זו לבין טפילות או פרויטיות, כלומר חיים של שני גופים צמודים זה לזה באופן שאחד מוצק מלשדו של חברו מבלי לתת לו תמורה. ויש צורה שלישית של סמיכות חיים: התרוצצות והתמודדות, שבסופה שעבוד או השמדה של שותף אחד והתרוששותו של האחר.

ההיסטוריה גורה על עם ישראל שיבנה את חייו החדשים בנסיבות גיאוגרפיות, מדיניות וכלכליות המכריחות אותו לשתף חיים עם העם הערבי השוכן בקרבו והעוטר את ארצו מסביב. הכרח זה הוא כעת חזק ביותר והרה אפשרויות של סכנות לאין שיעור ושל ברכה בלי מצרים. אך שותפות כזאת היתה קיימת מאז היו הערבים לעם. יתר על כן, מותר לומר שעצם היות הערביים לעם בא להם מתוך מגע עם האומה היהודית, שישבה בשעתה על אדמת ערב. כי היהדות השפיעה על מוחמד וחבריו לא רק מהשקפותיה על הדת, ממוסרה החברתי והמיני וממוסדותיה הפולחניים, אלא שימשה כמילדת, הן בדוגמתה, הן מתוך התנגשות עמה, ליצירת האומה הערבית כיחידה לאומית-דתית, יצירה שהפכה עדר של שבטים חסרי גיבוש פנימי ואחדות חיצונית לגורם היסטורי בעל חשיבות עולמית. מאז השעה הגורלית ההיא היו איברים רבים מגוף האומה הישראלית צמודים אל האומה הערבית, וחלק גדול מן היסטוריה שלנו התארע בקרבה, או מכל מקום בשטח שהיא השתלטה עליו והפכה אותו לדובר ערבית. שעת הגורל הגדולה, שאנו זוכים וחבים לחיות בה עכשיו, אינה איפוא אלא שיא והחרפה של מצב שהיה קיים במשך 1300 שנה.

קצת פרי-היסטוריה

לאמיתו של דבר, היה קיים מגע בין ישראל לערב מאות רבות קודם שהיו הערביים לעם. אם איני טועה, הרי בפעם הראשונה שנוכרו ערביים בשמם ובתאריך מסויים בהיס-

ואילולא היא, היו היהודים נהנים בחיי אושר וחירות בארצות ישמעאל.

התנדפות האידיוליה

טענות מעין אלה וגורמים אחרים, שתיכף נעמד עליהם, הביאו לידי בדיקה מחדש ובסופה לידי שינוי גמור בהערכת הערבים והאסלאם בהיסטוריוגרפיה היהודית, עכשיו התחילו לחדד גיש שר' יהודה הלוי התאונן על „כבל ערבי לא פחות מאשר על „חבל אדום“, שהטלאי הצהוב היא המצאה של האסלאם ולא של הכנסייה הקתולית, ושהגיטו, קודם שהונהג באי-רופה, היה מצוי בערים הערביות. ממלחמת ההשמדה של מוחמד ביהודי אלמדינה ועד הרדיפות האחרונות שבארץ תימן ואפריקה הצפונית מנו שורה ארוכה של צרות וגזירות שעברו עלינו בארצות ערב בפרט ובשטח האסלאם בכלל. האידיוליה היהודית-ערבית מן המאה הקודמת התנדפה לאור המציאות הארץ-ישראלית החדשה וכתוצאה מהרחבת ידיעתנו על תולדות המזרח המוסלמי. אופיני הוא בנידון זה מאמרו של פרופ' ססיל רות מאובספורד „היהודים בעולם הערבי“. * מאמר זה, הכולל גם הערות על ארצות מוסלמיות שאינן ערביות, כגון פרס, תורכיה ואפגניסטאן, מסתכם במלים הבאות: „העובדות שכינסתי כאן כינוס מקורי, דיין להוכיח שבעבר לא נתגלו הערבים כחלוצי הסובלנות, כפי שהם מבקשים לספר לנו כעת. הם היו נתונים להתקפות טירוף של שנאת זרים לא פחות מעמים אחרים. דתם היתה להלכה אי-סובלנית ממש כשאר הדתות, אף שאולי לא היתה הגיונית ושיטתית כל כך בקבלת המסקנות והגשמתן. ולא עוד אלא שמאז המאה הי"ח נשתפר בהרבה מצב היהודים באירופה, אבל לא היה כך, בדרך כלל, בעולם המוסלמי, אלא אם כן גרם לכך לחץ חיצוני“. יש הרבה אמת בסיכום זה, אך בעיית הסימביוזה היהודית-הערבית מורכבת מאוד ואינה מצטמצמת בשאלה כיצד התיחסו „הערבים“ אל „היהודים“ בעבר. זאת היא תופעה המשתרעת על שטחי חיים רבים ונוקבת ויורדת אל תוך רבדים היסטוריים שונים. אזכיר למשל את השאלה החיונית של התהוות מעמד פועלים ערבי ויחסו אל העובד

השלוח היחסית שנהנו בה היהודים תחת חסות הערבים. המלה „ימי הביניים“ מעוררת בכל אחד מאתנו מיד שתי אסוציאציות: את אימיה של האינקבויזיציה בספרד הקתולית ואת „תור הזהב“ שלנו בספרד המוסלמית. גרמה להערכה חד-צדדית זו קודם כל העובדה שיוצרי ההיסטוריו-גרפיה היהודית במאה הקודמת עדיין היו קרובים בעצמם לתקופות הרדיפות באירופה וסבלו בחוקים מסוימים של הפליה משפילה, בשעת שהיו רחוקים מרחק רב מן הנעשה בארצות המזרח (— „שם יפה באשר אנחנו איננו“ — כדרך המשל הרוסי). במצב דומה כתב ר' שלמה ן' וירגה בספרו „שבט יהודה“ כבר בתחילת המאה השש-עשרה: „ומלך ישמעאל מלך חסיד היה, כמו שנמצא תמיד שכו-לם מלכי חסד ואוהבי יושר“. ועוד, בימים ההם היתה ההיגיוניה הפוליטית והתר-בותית של אירופה הנוצרית בשיא תוקפה והמזרח המוסלמי היה בשפל המדרגה של חולשה וקפאון. בזמן כזה היה מתאים להדגיש ולחזור ולהדגיש: אותם ברברים מבני המזרח, שאתם כל כך מבזים אותם, היו יותר תרבותיים, יותר ליבריים ויותר אנושיים ביחסם אלינו מכם, שאתם מתימרים להיות גולת-הכותרת של ההתפתחות האנושית.

בין כך ובין כך, תפיסה היסטורית זו לא היתה בלא תוצאות מעשיות. מבפנים היא סייעה להגביר את הערצה על ארץ כנען, ארץ המזרח השוכנת בתוך גבול של אוהבים וקרובים. הגיבור של „לאן“ מוצא את פתרון חייו בהליכה אל „המזרח“, והמליצה על החיאת המזרח בברית עם אחינו „בני-שם“ לא משה מפיחם של הנואמים הציוניים. כלפי חוץ היא נעשתה מאותם מושכלות ראשונים ההופכים קנין הכלל ונקבעים באנציקלופדיות ובספרי הלימוד. ומשם הגיעה אל המזרח עצמו ועשתה נאן פעולה כפולה: בדור שספג השכלה אירופית לפני 1914 (שכיום הוא בגיל למעלה מחמישים) היא יצרה יחס של אהדה לעם ישראל, וכל אחד מאתנו, שהיה לו עסק עם אנשי הדור ההוא, יוכל להעיד על כך. ואולם בתקופה מאוחרת יותר, בזמן הויכוח המר עם התביעות הציוניות וההכרח להסביר את הפרעות שנערכו בידי הערבים בארץ-ישראל, שימשה האגדה ההיסטוריוגרפית על האידיוליה היהודית-הערבית בימי הביניים הוכחה שרק הציונות „החילונית“, „האימפריא-ליסטית“, „הלאומנית“ גרמה לפירוד הלבבות.

* נדפס (28—33) Jewish Forum 1946 זב.הארץ—21.4.1947. לקורא המעונין כדאי לעיין בבקורת המפר דעת מאד, אם כי מוגזמת במקצת, של מאמר זה שטעו של ד"ר מ. פלסנר ב„בעיות“, 1947, 281—288.

בסוף המאה התשע-עשרה המציאו חוקרים גרמניים את התיאוריה שחצי האי ערב הוא מולדת השמיים ושמןו יצאו גלים גלים של נדידות, עמים ערביים, כגון האכדים, הארמים, העברים-הכנענים, הערבים המוסלמים, ההילאלים (במאה האחת עשרה — לאמיתו של דבר היתה גדידה אחרונה זו העברת שבט מאורגן ע"י מושל מסויים), ועל יסוד זה כבר קבעו מומחים (יהודים בעיקר) ללאומיות הערבית בשנות העשרים שאנו עומדים נוכח נדידת עמים ערבית חדשה מתחילת ערב: הנדידה הווא-האבית-הסעודית. תיאוריה זו, שלא היתה אלא היקש פסול מן הנדידה הערבית היחידה שאנו יודעים עליה — המוסלמית — נתקבלה ממש כעובדה היסטורית והיא השפיעה השפעה עצומה גם על מחקר התנ"ך ותולדות ישראל. כאמריקה, ביחוד, הפך הדבר ל"אפנה" ממש, בשלושים השנה האחרונות, לתאר את העברים הקדמונים כערבים ואת דת ישראל כמעין הסתעפות של "הדת הערבית", תיאוריה זו אף לא נשארה בלא השפעה לגבי דיונים מעשיים, פוליטיים, ואין לי ספק שהיא סיעה הרבה לטיפוחה של פאך ערביות מגופחת, ואולם מדע המזרח מודה כיום שאין אנו יודעים כלום על נדידות כאלה ומסתמא אין לציין את ישראל או את האכדים כ"ערביים", ולא על מוצאנו "הערבי" נוכל לבסס את הסימביוזה עם הערביים.

ואף על פי כן יש משהו חשוב וחזק מאוד שהוא משותף במוצאם של ישראל הערבים, והמפלה את ישראל, את יורשן המאוחר של תרבויות המזרח העתיק, מכל התרבויות האלה והמקרב אותן אל הערביים, כפי שהם מופיעים לפנינו בתקופתם ובספרותם הקלאסית בזמן הת-הוות האסלאם ובמאה שלפניה ואחריה. משהו זה אפשר להגדירו כדימוקראטיה פרי-מיטיבית, כלומר אותה מציאות של חברה בלא מעמדות, של העדר שלטון עריצות, של חופש הדיבור ושל הערכת חיי היחיד וחיותו, שאנו מוצאים בתנ"ך מצד אחד ובשירה הערבית העתיקה, בקוראן ובמסורת ההיסטורית העתיקה של הערבים מצד אחר, בודאי: דימוקראטיה פרימיטיבית היתה קיימת במקומות רבים, ואפילו

העברי. מסה זו תצטמצם בגורמים הקשורים בתולדות הערבים ודת האסלאם וגם מהם תוכל לברר רק את החשובים ביותר.

יפורות של סימביוזה: (א) מוצא משותף מצע חשוב לסימביוזה יהודית ערבית נמצא בהנחה המקובלת שלעברים ולעבריים מוצא משותף. יש אמת מסוימת בהנחה זו, אך היא מוקפת סבך אגדות וקונסטרוקציות מדעיות. שיש להעמידן על אמיתותן, קודם שנוכל להגיע אל משהו מוצק, שאפשר גם לבנות עליו לעתיד.

לדוגמה, כשיהיה עם פלח בודאי נוכל לומר שאנחנו "בני-דוד", כלומר הערבים, בני ישמעאל בן אברהם, והישראלים, בני יצחק בן אברהם, יש להם "אב זקן" משותף. אך כדאי שידע המשכיל העברי, שהיו הערבים בישמעאלים — שבט קדמון שנעלם מן ההיסטוריה בתקופה מוקדמת מאוד — היא 'קונסטרוקציה מלומדת' מתקופת בית שני, שנתקבלה אצלנו ואצל הנוצרים ובאה אל הערבים כנראה עוד לפני דורו של מוחמד. ובכל זאת יש כאן רמז לקשר היסטורי, שיש בו חשיבות, כפי שנראה עוד להלן.

המושג שמיים היא יצירה גרמנית מסוף המאה השמונה-עשרה. נכון שהשפות השמיות, כגון עברית, ערבית, ארמית, אפדית (בבלית), חבשית וכו', קרובות מאוד זו לזו, אך אין מכאן ראיה שדוברי השפות האלה הם בני "גזע" אחד בעל תכונות גופניות ורוחניות משותפות, או היו פעם עם אחד, או טיפוס כלכלי-חברתי אחד. האנתרופולוגיה מראה שה"שמיים" שייכים לגזעים השונים ביותר שבעולם. ההיסטוריה אינה יודעת כלום על עם שמי, ואין לך הברל גדול בין טיפוסים כלכליים-חברתיים מזה שקיים בין ההררי התימני בעל החקלאות האינסנסיבית לבין הבדוי מגדל הגמלים שברחבי צפון ערב ובין זה לבין בעל המשק המבוסס על השקאה שבארץ בבל ובין זה לבין יושב ההרים האמין מסביבות מוצל, הבדיה המדעית של הגזע השמי בעל התכונות של עם נודדים וכ"כ, שהשפיעה כה עמוקות על המחשבה האירופית ועל גורל עמנו בשבעים השנים האחרונות, אין לה כל יסוד עובדתי, וכדי שלא להנציח בדיה מטעה ומסוכנת זו, מוטב שנוציא ממילוננו את המושג, אהדות שמיית וכיו"ב לחלוטין.

* הקורא המעונין ימצא פריטים נוספים על שאלה זו במאמרי, המקור הערבי של ישראל ודחו, בתולדות תיה של בעיה מדעית אחת, כ"ציון" ג, 1-10, ובמאמר סר, תולדות ישראל ותולדות הערבים (הערות על ההבדלים ביניהן), כ"ציון" ג 97-117.

סים בכלל. מאות מלים ומושגים מן החשובים ביותר — למשל עצם המלה: מושג — אינם אלא יצירה לפי מתכונת ערבית. אמנם היצירה הזאת עצמה נעשתה על אדמת אירופה ע"י אנשי המדע והמתרגמים שבדרום צרפת, צפון ספרד ואיטליה, אך השפה הערבית היתה הדוגמה והמקור שלפיהם נוצרה. בלי הירושה הערבית לא היתה השפה העברית צלחה לשימוש מודרני בכלל. הערבית היא איפוא אחד הגורמים הראשיים לתחיית השפה העברית בימינו.

התוצאה המעשית מכל העובדות האלה היא שלבני שני העמים קל יותר לרכוש את לשון העם השני מלדוברי שפות אינדוגרמניות או אחרות. אמנם לגבי השפה הערבית קיים המכשול הגדול שלשון הספרות (והעתונות והרדיו) שונה במבנה הדקדוקי ובאוצר מליה תכלית שינוי מן השפה המדוברת בכל ארץ וארץ, ושפת דיבור זו, מכיון שלא נתגבשה לצורה רשמית ומוכרת, שוב מתפצלת לכמה דיאלקטים מקומיים, שכמעט אין אפשרות לרכוש את ידיעתם אלא בשימוש מעשי. אך אותם מבחורינו, שהיתה להם הזדמנות לחיות בקרב ערבים, הוכיחו שהם מוכשרים להגיע לדרגה גבוהה ביותר של כושר הבעה בערבית עממית, כשם שהבוגר הממוצע של המכון למדעי המזרח באוניברסיטה העברית עולה בלי ספק בידיעות בערבית ספרותית על חברו ממוסמכי המכונים האורניטאליים בחוץ-לארץ. לערבי אין השפה העברית גורמת קשיים מיוחדים, כפי שיכולתי לקבוע במשך השנים שהיתה לי הזדמנות לבחון פקידי ממשלה ערביים בידיעותיהם העבריות. חברינו הותיקים והצעירים העוסקים עכשיו בפיתוח שיטות יעילות להקניית שפתנו לערביים עושים מפעל גדול. שרק העתיד יגלה לנו את כל השיבות. הסופר המצרי בישר פארס מעיר, אגב תיאור של נסיעה בלבנון, שלמעשה אין שום דבר המקשר את הערבים בארצות שונות חוץ מן השפה (לשון הספר). עלינו לפתח את הוראת העברית בשביל ערבים במידה כזאת, שלא ירגישו את העברית כשפה זרה הרבה יותר משיראה ערבי במצרים את הערבית של עיראק, מצד אחר עלינו לדאוג שכל ילד עברי ילמד ערבית באופן שלא ירגיש עצמו זר במזרח הערבי. נוכח התפלותה המשולשת ומצבה הכל-תי מושלם של השפה הערבית בימינו אין זה תפקיד קל, אך כדאי לטרוח. ולימוד זה יביא

בארץ הקלאסית של שלטון העריצות, בארץ בבל, כי המיתולוגיה הדתית של השומרים והבבלים מראה לנו פנתיאון של אלים המתנהגים באופן דימוקראטי ממש, הפועלים על יסוד התיעוץ ב„אסיפת עם“ או „מושב זקנים“: בתקופה הקדומה כשנוצר פנתיאון זה היתה איפוא החברה השומירית-הבבלית דימוקראטיה פרימיטיבית. אך ההפרש הוא זה שרק בישיראל זכרוב נשמרה דימוקראטיה זו בתקופה של הפיתוח המלא של התרבות הלאומית, ורק בשני העמים האלה מכל עמי המזרח היא טבעה מטבע נצחי בלאומיותם. לא כאן המקום לחקור מהי סיבת המורשה המשותפת הזאת. סיפורי ספר בראשית („בני קטורה“, בראשית כ"ה, ישמעאל, שם כ"א, כ"ב—כ"א), שלפיהם אברהם אבינו הוא גם אביהם של כמה עמים שהתגוררו בארץ ערב הצפונית והדרומית, רומזים, שלפי תודעת אבותינו הורי גשה כאן קירבה משפחתית. בין כך ובין כך חשובה מאוד העובדה הזאת גם לגבינו וגם לגבי הדורות הבאים שאנו עומדים לחנך כאן: כי ילדינו לומדים את התנ"ך וילדי הערבים קוראים את השירה העתיקה, את הקוראן ואת „המסורת שבעל-פה“. הדרכה מתאימה בחינוך הילדים ואף בלימודי מבוגרים (שיעורי ערב לפועלים!) תוכל ליצור כאן גורמים חשובים להבנה הדדית ואף לחינוך לקראת דימוקראטיה מפותחת, אמיתית.

(ב) שיתוף בלשון

גורם חשוב מאוד לסימביוזה יהודית-ערבית היא קירבתן הגדולה של שתי הלשונות. הערבית והעברית. מלבד המקור השמי המשותף יש כאן סידרה ארוכה של גורמים מאחדים. שתי הלשונות מושפעות ביותר מן הירושה הארמית, ביחוד באוצר המלים, אך גם בכמה תופעות אחרות. לדוגמה, אפשר לומר שחלק גדול מן הפתגמים החיים היום בשתי הלשונות באו להן מן הירושה היא. ועוד, הספרות העברית השפיעה על האסלאם המתהווה לא רק מרעיונותיה ותוכנה, אבל גם מסגנונה, ומאחר שהקוראן והתורה שבעל-פה של האסלאם הם במעצמיהם העיקריים של השפה הערבית המאוחרת, הרי ניכר בה היטב המטבע האופייני של הסגנון העברי. ואין צורך להאריך את הדיבור על התפקיד הגדול שמילאה השפה הערבית בעיצוב אוצר מלים וסגנון עברי לצרכי מדע ומחקר ולענינים מופש-

לעברית(1), ולא רק מחקרי רטואה, מתימטיקה ואסטרונומיה, אבל גם ספרו של ר' משה בן צורא על „שירת ישראל“ (העברית) או יצירתו הגאוגית של ר' יונה ן גנאח על הדקדוק (העברית). ואף דברי הלכה רבים מאוד.

אך מה מתחייב מכל זה? האם לא נתפרדה דוקא בדורנו זה ברית-לשון ואחוות-תרבות אחרת, שהיתה לנו, ובצורה מתרידה ביותר וללא אפשרות של תקנה, כוונתי להתקשרותנו בשפה ובתרבות הגרמנית? האם במקרה נכתבה „מדינת היהודים“ בגרמנית והתנהלו הדיונים ואף נרשמו הפרוטוקולים של הקונגרסים הציונים בשפה זו במשך חצי יובל? הנוכל לצייר לנו את התעוררותנו הלאומית בלי פעולתו של מדע היהדות בשפה גרמנית, שיצר את הרקע לתודעתנו הלאומית? הבכדי זכתה יידיש, בתה של הגרמנית, להיות כשפה יהודית לאומית באמת? ובכל זאת, האם לא התקוממו בכל ישותנו — שנים רבות לפני היטלר — כאשר ביקש הפילוסוף היהודי הרמן כהן להסיק מסקנה כי „יהדות וגרמניות“ הן אחיות משרשן, והאם לא הוצדקה התקוממותנו זו אף יותר ממה שיכולנו להעלות על הדעת בשעתו?

יתר על כן, שיתוף תרבות זה עיקרו נסוע בשטח הדת, ואולם לא בקרבנו ולא כקרב הערבים אין הדת הגורם המעצב המכריע בהתחדשות הלאומית, אמנם בספרים על „התחיה הערבית“ קוראים על „הריפורמטוריסט“ מחסד עבדוה, רשיד רידא וכיו"ב, אך חשיבותם של אלו בעולם הערבי אינה עולה על השפעתם של אישים כשמשון רפאל הירש או אברהם גייגר בתוכנו ובודאי אינם מגיעים במקוריותם עד לגבהם של הרמן כהן או פראנץ רחנצוויג. הקנאות הדתית של המוסלמים בני זמננו, המסימלת בשביל הקורא העברי בתנועת „האחים המוסלמים“ המצרית, היא יותר תופעה חברתית מתנועה דתית באמת. מבחינה תיאולוגית אפשר לציין אותה ואת אחיותיה כ„ארמילס“, כ„אנטי-כריסט“, או כפי שאומרים בערבית כ„דג'אל“, ומטבעו של ה„דג'אל“ שהוא מתעטף באיצטלת של הדת, גם אצלנו, ובתקופת ההתרוסמות של תקומת המדינה, לא בלטה הדת כגורם של מנהיגות רחנית.

ואף על פי כן: אמנם היום נראה, כאילו ירושה משותפת זו מקופלת ומסתתרת בקרן זווית, אך אין לשנינו, לערבים וליהודים, ירושת אבות

אם לידי התחדשותה התרעננותה של השפה העברית עצמה.

(ג) שיתוף תרבות

עוד יותר אמיצים ונכבדים מקידבת הלשון הם קשרי התרבות המדבקים את שתי האומות. ואכן בתקופותיהן הפוריות המקוריות, שעה שהשלימו את דמותן הרוחנית, היו קרובות זו לזו במידה שאפשר לתאר אחת כהסתעפות מגזע של חברתה ולהיפך. כבר נרמז שתודעת הערבים בתורת אומה מתחילה בשעה הגורלית של התנגשותם עם האומה הישראלית ועם דתה והדתות הנוצריות הנגזרות ממנה. כל עולמו האופיו של הערבי השתנו או בצורה מהפכנית כל כך, שערבי מוסלם הוא יותר יהודי מאשר ערבי, קרוב יותר לאיש ישראל בן דורו מאשר לאבותיו הערבים שמלפני האסלאם. הכל כאן מורשת ישראל: תמונת העולם הפותחת במעשה בראשית ומסתיימת באחרית הימים, השקפה של ההיסטוריה הרואה בה התגלויות של נביאים ונבואות מאדם, גח ואברהם, הנביאים הקדמונים, ועד דוד שלמה ומוחמד, הנביאים המלכים, מוסר חברתי ומיני, שהוא תנ"כי ביסודו, ועל הכל תרבות המושתתת כולה על הלכה ועל ממלכה של תלמידי חכמים המכתתים את רגליהם מארץ לארץ ויוצרים את החוק הדתי והאזרחי במשאם ומתנם החפשי, מי שקר וא בספרי ההלכה של המוסלמים או בספרי אביוגרפיה של חכמיהם רואה בבירור שיש לפניו, עם כל ההבדלים בפרטים, אותה תרבות שנוצרה תחילה בישראל בתקופת בית שני ובתלמוד, ועד היום הזה לא הוברר כל צרכו פה כאן העתק ומה התפתחות מקבילה ומה מפליא יותר: מידת הדבקות במקור או שלימות ההקבלה בפרטי פרטים.

בין כך ובין כך, התרבות הערבית המוסלמית שילמה את החוב שהיא חבה לישראל בריבית ובריבית דריבית: שהרי חלק גדול מיצירתנו המקורית שלאחר תקופת התלמוד אינו אלא נוסח מגזע התרבות המוסלמית, ולא במקרה נכתב חלק גדול ממיטב היצירה היהודית במשך מאות שנים בשפה הערבית, ולא רק דברי פילוסופיה כשל רבנו סעדיה, ר' שלמה ן גבירול, ר' יהודה הלוי, הרמב"ם, או דברי חסידות, כספר „חובות הלבבות“ או חיבורו המלבב והמקיף של רבנו אברהם בן הרמב"ם (ספור אמסיק לעובדי ה' — שעד היום לא תורגם

המצב סיכם בבהירות גמורה ההיסטוריון הערבי הגדול אבן ח'לדון, שכתב בשנת 1377: נמחחה ממלכת הערבים ונעלמה מן העולם.

תוצאות שעבוד ארוך זה היתה שהערבים לא היוו יחידה לאומית ולא הופיעו על בימת ההיסטוריה בתקופה המודרנית אלא משנרחפו לכך ע"י גורמים חיצוניים. לשוא האשימו את הרצל ואת חבריו שגם הם, כדיפלומטים העוורים של אירופה, ביקשו לשאת ולתת רק עם הסול-טאן התורכי והתעלמו ממצאות העם הערבי. האשמה זו בטעות יסודה, אי אפשר היה לפנות אז אל העם הערבי, מפני שהוא עדיין לא היה במציאות, ועדיין לא הגיע לתודעת עצמו. העובר דה שאנו פיגרנו בהקמת מדינתנו לאחר הערבים, מטעה. כי הקדמוני אותם בהכנתה, הפנימית והממשית, בדור שלם.

החולשה הגדולה של הערבים, כפי שנתגלתה לעולם בשנה האחרונה, כמו חולשתנו הגדולה שלנו באשר אין אנו אלא שרידים דלים של עם גדול — סיבה אחת להן: השיעבוד המר של מאות בשנים. הערבים ואנחנו אחים לצרה, וראוי לאחים בצרה, ביחוד אם הם שכנים, להטות שכם זה עם זה, כדי להתחזק אחד בכוח של חברו, התעמולה הפסבדו-מדעית העצומה של הבריטים לטובת הערבים במשך חמש-עשרה השנה האחרונות, שהדגישה וחזרה והדגישה את גדולתה ותפארתה של אומה זו, היתה אך לרעתם, באשר ניפחה ללא כל שיעור ויחס למציאות את דעתם על ערך עצמם ומעמדם בעולם. אנחנו ניטיב עמהם יותר, אם נראה להם את הדברים כהויותם; גם הם גם אנחנו סבלנו רבות מאוד מידי אחרים, התוצאות חמורות ביותר, אך ניתנות לתיקון, אם רק לא נשתמש מלהכיר את המצב לאמיתו ונעמול להתגבר עליו בכוחות משותפים.

(ה) תלמידות משותפת

תוצאה ממשית מאוד משיתוף הגורל של יהודים וערבים בעבר היא מצע אחד בכיוון בנין חייהם בהווה. אין אמת בדעה שאנחנו, כיוצאי אירופה ונושאי תרבות המערב, הגנו גורם זר בחלק זה של העולם ומפריעים לשליו מותו המקורית, אדרבה, כל שאיפתם וערגתם של בני מזרח זה כיום היא לסגל לעצמם את הישגי המערב וכל עיקרו של כיוון התפתחותם הוא הגבה, חיובית או שלילית, על השפעתו, גם אנחנו תלמידי המערב, אלא שרוב קיבוצי עצמו

גדולה ממנה. ועל כן גם קירבת התרבות בינינו מהותית היא לאין ערוך יותר משהיה הקשר בין „גרמניות“ לבין „יהדות“. משל ערבי אומר: „כשהיהודי פושט את הרגל, הוא מפשפש בפני קסי אביר“. הוששני שבשעה שננסה — כשוך ההתעלות הראשונה של יצירת מדינה וגנוניה — לתת לעצמנו דין-וחשבון על רכושנו הרוחני ונתהה במה נבנה את עולמנו החדש, נמצא עצמנו קצת חסרים, וכאוחו יהודי שבמשל גלך לפשפש בפנקסי האבות. כמנו מובטחני — יעשו גם הערבים, לאחר שיתפחו משיכרות לאומנותם העקרה, ואו נמצא בפנקסים ההם — הן בצד זכות והן בצד תובה — רשום הרבה ממה שמקשר אותנו עם שכנינו. קשה לדעת אם ומתי תבוא השעה ההיא ומה יהא פרצופה, מכל מקום, אנחנו לא נהיה בלתי מוכנים לקראתה. מבט אחד על תכנית הלימודים של בתי-ספרנו — ואין כאן הבדל מהותי בין זרם העובדים לזרם הכללי — מוכיח שעדיין לא שרפנו את הפנקסים הישנים.

(ד) שיתוף גורל

אם המשותף לנו ולערבים כמצא, בלשון ובתרבות הוא מן הידועות ומפורסמות, שאינן צריכות אלא ליבון והעמדה על אמיתותם, ודאי יתמהו רבים לשמוע על דמיון בגורלן של שתי האומות, כי לעומת עם נתלש מארצו ונדחף מגולה אל גולה הרי עומדת אומה התר-פסת מרחב בלי מצרים, השוכנת לבטח ולא הודקה מכלי אל כלי, אמנם הכל יודעים שקודם מלחמה העולם הראשונה היו הערבים תחת השלטון התורכים העותמנים כמשך ארבע מאות שנה, אך נוטים לראות בזה תקופת-ביניים קצרה לערך בהיסטוריה הארוכה של אומה זו, ואינו כן, האמת היא הפוכה: תקופת הזוהר של כיבוש הערבים, התפשטותם והקמת ממלכתם ושערוב האוכלוסיה הקודמת היתה מעין תקופת מעבר שלא ארכה יותר משלוש מאות שנה, שלאחריה באו למעלה מאלף שנים של שעבוד ושלטון זרים: תורכים מגזעים שונים, מונגולים, צירקסים, כורדים ואחרים, הערבים לא גלו, אך הם טעמו טעם „גלות“ בארצם. אפשר אפילו לומר — והדבר ראוי לחקירה מיוחדת — שהקהילות היהודיות בארצות פוזריות היו תאים של פעילות ציבורית חיה יותר משוכנו לה הערבים, שנשארו במקומם, אך היו כשרפים לשלטון צבאי, שנטל מהם כל עצמאות את

ואף הספר האירופי והאמריקני חזקה כל כך שקל מאוד כיום לתרגם מעברית לערבית ולהיפך, כי שתיהן מחקות, ביודעים ובלא יודעים, אותה דוגמה. כללו של דבר, הערבים והיהודים מתקרבים במידה שהם נעשים יותר ויותר בניים במשפחת העמים הגדולה של התרבות המערבית.

התנגשות של שכנים ומלחמת כנסיות לעומת הגורמים הגדולים והתמידיים המקיפים על סימביוזה יהודית-ערבית יש אחרים, לא פחות גדולים, אך יותר ארעיים, העשויים להפריע לה. בנידון זה ראשונה במעלה היא העובדה הפשוטה של השכנות. הערבים היו בלי ספק מתיחסים באהדה, אם לא בחיבה גלויה, לתקומתו של עם ישראל בארצו, אלמלא היה בה משום שכנות ודחיקת רגל. „בני ישראל“ הקדמונים בודאי היו חיים במסורת הדתית והלאומית של הערבים עטורי זוהר נצחים ללא רבב, אלמלא היו „היהודים“ עדה חזקה מאוד באותו שטח, ממש, שעליו הקימה לה האומה הערבית-המוסלמית הצעירה את ביתה החדש. סופר ערבי מפורסם מן המאה השלישית שלאחר ההגירה שואל — ושאלה זו מצויה גם בכתבי סופרים מוסלמים אחרים — מדוע היהודים שנואים יותר על המוסלמים מן הנוצרים, אם כי האחרונים רחוקים מהם יותר בהשקפותיהם הדתיות ודוחקים את רגליהם יותר בעסקי פרנסה. וזאת היא תשובתו: „היהודים היו שכני המוסלמים באלמדינה וזולתה ואיבת השכנים דומה לאיבת הקרובים בחוץ ההתעצמות והתמדת הנטירה. כי אין האדם אויב אלא למי שהוא מכיר... ומתנגד הוא למי שהוא דומה לו, ונגלים לו החסרונות של מי שהוא מעורב בו, ובמידת האהבה והקרבה תהיה השנאה וההתרחקות“. בין כך ובין כך, ההתנגשות המרה בין מוחמד ויהודי מדינה השאירה מישקע ארסי מאוד בקוראן עצמו ואף במסורת שבעל-פה המוסלמית, ושנאי אי-ציון בכל הדורות גיצלו חומר זה בתעמולתם ההרסנית.

ועוד. דת האסלאם המקורית היתה סובלנית מאוד. היא יצאה מן ההנחה (שבאה לה כנראה מחוגים גנוסטיים) שכל הדתות המונותאיסטיות אחת הן, ומשום כך נמצאו בקוראן פסוקים יפים מאוד על היחס בין הדתות בכלל ועל „בני ישראל“ בפרט. ואולם משנהפך מוחמד מנביא אלהים למיסד כנסייה ומארגן מדינה, הוא

הקדימו את הערבים, מי כמאתים, מי במאה, מי בחמישים שנה, אך יש גם קיבוצים יהודיים המפגרים אחרי השכבה, המתרחבת והולכת, של המשכילים הערביים. אם הצלתנו כל כך בתלמידות זו, הרי גרמה לכך בודאי העובדה שרוב רובו של עם ישראל — לרבות הספרדים — ישבו באירר פה למעלה מאלף שנה ובודאי גם המסורת העתיקה של לימוד-תורה הנפוץ באומה כולה, ואולי סייעה בדבר גם השקפת העולם המבוססת על האידיאות של בחירה חפשית ואחריות הפרט, שהיתה קרובה יותר לרוח אירופה המודרנית מן ה„השלמה לרצון הבורא“ וקבלת הגזירה מן השמים, שהן ביסודה של דת האסלאם. מכל מקום, ההבדל הוא יחסי בלבד ועלול להשתנות בכל דור.

הרבה מסקנות נובעות מעובדה זו של תלמי-דות משותפת. קודם כל: כוחנו בהשגינו המערריים. שמירתם והגברתם היא המקרבת אותנו אל הערבים, ולא נטישתם. לפני שנים אמרתי את הפרדוקס המדומה שהדרך היעילה ביותר להתקרבות אל הערבים היא — שילדינו ידעו היטב אנגלית... כי הערבים מכבדים את האירופיות, שהם עצמם שואפים אליה בכל לב, ונצחוננו של ישראל היא להם הזכחה נוספת לצדקת שאיפה זו, וחלילה לנו לזלול בשכנינו בדבר זה. הם עלולים להדביקנו ולעבור עלינו מהר מאוד. ראיתי כיתה של בני פלחים יחפים, שידעו חשבון היטב יותר מבני-גילם המפונקים בקיבוץ עברי שכן, והאזנתי לבנו של בדוי ממחוז באר-שבע קורא בעל פה ומפרש את הוראציוס במקור רו הלאטיני, באופן ששום תלמיד בבית ספר תיכוני שלנו אינו יודע. מצד אחר עלינו להיזהר מלהבליט את עליונותנו הנוכחית יתר על המידה. תלמיד טוב עוזר לחבריו, אך אינו מזכיר להם שהוא המצטיין. עלינו להתנהג כאילו הישיגנו בשדות הכלכלה, החברה והתרבות הם תופעה טבעית שכל אדם יכול להשיגה, וביחוד אל נא נחזור על שגיאת האנגלים לפעול ולהופיע כמיטיבים וגואלים ומרימים את הערבי המפגר משפל-מדרגתו. אין לך אמצעי בדוק יותר לעורר שנאה ממנו, וחוששני שכבר חטאנו יותר מדי בכיוון זה.

לתלמידות המשותפת עוד תוצאה חשובה שכדאי לעמוד עליה: היא מקרבת את שתי הלשונות, הערבית והעברית, זו לזו עוד יותר ממה שהיו בעבר, השפעתם של העתון, הרדיו

רוח, בשעה שאפשר ללמד תולדות מחמד מבלי להזכיר — או מכל מקום בלי להבליט — את מלחמתו ביהודים, וכשם שראינו שדוקא הצלחת הערבים והאסלאם בעבר הכריחה אותם להיות סובלנים, כך עלינו ללמד את שכנינו שאם „האומה האצילה“ חפצה שוב לתפוס מקום בראש האומות, היא צריכה גם להתנהג באחריות הראויה לעם גדול ולתרום את חלקה לפתרון שאלת היהודים, שהיא כיום בעיה של העולם הנאור כולו, ואחרון אחרון חשוב: אותם מאות אלפים מאחינו בני ישראל הנתנים כיום בשבי ישמעאל יהוה, לאחר עליתם ארצה, גשר חי בינינו לבין העולם הערבי, כשם שאחיהם יהודי המזרח יושבי ארץ־ישראל ממלאים כבר היום תפקיד חשוב ביותר בשטח זה.

אחרית דבר

סקירתנו החטופה על שאלת הסימביוזה היהודית־הערבית הראתה לנו מה מורכבת שאלה זו — ועדיין לא מיצינו אפילו את ראשי־פרקיה. הערבים הם שכן מסוכן מאוד — לא רק מחמת האיום הפיזי המתמיד הסמוך בעצם מספרם הרב, אלא גם מחמת סבל ירושה הרה גורמים שלי־ליים, שהם עצמם יצטרכו עוד להאבק עמו במשך כמה דורות, כי אלפי שנות שיעבוד בחלק זה של העולם (שהרי גם התקופה הקצרה של העליונות הערבית היתה שיעבוד לרוב האוכלוסיה) לא תלפו מבלי להשאיר רושם עמוק בנוף, שהוא חרב בחברה, שהיא משועבדת, ובמוסר, שהוא מדוכא, לכאורה, אין זו סביבה „נוחה“ ביותר להקמת מדינתנו העצמאית, אך אפשר שדוקא אותה דריכות מתמדת — דריכות פיזית, מוסרית ורוחנית — אשר הסביבה הזאת מטילה עלינו היא שתמריץ אותנו למעשים גדולים, שלא יביישו את המסורות המפוארות של אבותינו, תפקיד זה, כפי שראינו, אינו מחוסר סיכויי הצלחה, אכן יש יסודות רבים לסימביוזה פוריה של יהודים וערבים בחלק יפה וחשוב ועשיר זה של העולם, אלא שאנו חייבים ליגע ולעמול בלא ליאות כדי להגביר את היקר המשותף על הזולל, המפריד, ואת הנצחי, הבונה, על הארצי ההורס.

נעשה קנאי ובלתי סובלני ביותר, האסלאם הרשמי מטיף למלחמת תמיד, עד שכל העולם כולו יהא כפוף לו, הן בדרך השמדת הכופרים הן עיי הכנעתם של בני הדתות האחרות, כשהם מושפלים. ההלכה המוסלמית עצמה הוכרחה לרכך במשהו את הקיצוניות שבדרישות אלה לאור העובדה הפשוטה שהכובשים הערבים היו מיעוט קטן־מספר ביחס לאוכלוסיה הגכרית שנכבשה, תופעה זו חזרה במידה מסוימת במאה השש־עשרה, בשעת הכיבושים התורכים הגדודים באירופה הנוצרית, דבר שגרם להתפתחותה של ה„סובלנות“ העותומנית הנודעה, אך היסוד הכנסייתי התוקפני היה קיים באסלאם תמיד והוא גרם שלאחר תקופות סימביוזה טובה ביחס באו דורות ארוכים של פרוזיטיות מוסלמית, כלומר של ניצול וירידה לחייו של השכן, או אף התפרצויות של התנגשות גמורה בחייו, מכאן המצב הירוד, „הגלות המרה“, של רוב קיבוצי ישראל בארצות ערב, וביתר בשמרניות שבהן, כגון תימן ומרוקו, שדוקא בהן הסימביוזה היהודית־הערבית היא הדוקה ביותר.

שלום אברהם

היש תקנה לירושה שלילית זו? בתוך המסירת של מדינה ערבית ושלטון דת האסלאם, דומני, לא, אך לאחר שקיימנו את ברית אברהם ואמרנו כמהו לשכננו: „אל נא תהא מריבה ביני וכינר, כי אנשים אחים אנחנו... הפרד נא מעלי, אם השמאל ואימינה ואם הימין ואשמאי־להי, ולאחר ששולחו בני קדם מעל יצחק (בראשית כ"ה, ה-ו), יש למצוא במסורת הקדומה, החיובית והסובלנית, של האסלאם אחי זה טובה לקיום יחסים של שכנות ואף של אחוה, כי המוסלמים עצמם חפצים כיום להדגיש את היפה ואת ההומאני שבדתם ודבר זה בולט מאוד בספרותם כיום (ולאו דוקא האפולוגיסית, המכוננת כלפי חוץ), וגם במבחרים מן הקוראן, התורה שבעל־פה ושאר ספרותם הקלאסית הנוגעים בבתי הספר הערביים, באמריקה עמלים כיום ללמד את חיי ישו באופן שלא יעורר ליכר זו שנאה ליהודים, דבר זה אינו קל, שהרי צליבת המשיח היא פרשה מרכזית ביותר בתורת הנצ-